

DOI: 10.31648/pw.6861

DARIUSZ RADZIWIŁŁOWICZ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2939-0271>

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

**ARMIA CZERWONA W 1920 ROKU.
ORGANIZACJA, STANY OSOBOWE, DZIAŁALNOŚĆ
PROPAGANDOWA ZE SZCZEGÓLNYM
UWZGLĘDNIENIEM FRONTU POLSKIEGO
W ŚWIETLE WYBRANYCH ŹRÓDEŁ
I POLSKICH OPRACOWAŃ WYWIADOWCZYCH**

**The Red Army in 1920. Structures, troop levels and propaganda
with particular attention to the Polish front based on selected sources
and Polish intelligence reports**

ABSTRACT: The Polish-Soviet War, which took place between 1919 and 1920, remains one of the most dramatic, yet also one of the brightest pages in the history of the Polish military. Not only did the Polish army achieve a spectacular victory that ensured Poland's sovereignty and unrestrained development, but also, according to many historians and politicians, saved Europe from the flood of communism. Apart from the famous Battle of Warsaw, the warfare that lasted from February 1919 to October 1920 included the Kiev Offensive, the Battle of Komarów and the Battle of the Niemen River. The war with the Bolsheviks was not just a conflict over the borders but also concerned the preservation of national sovereignty, threatened by the Bolsheviks' attempts to spread the communist revolution throughout Europe. The intention of the Polish side, on the other hand, was to separate the nations occupying the regions to the west and south of Russia and to connect them with Poland through close federal ties. The fate of the war was finally decided in August 1920 at the gates of Warsaw. The Polish Army, following the operational plans of the High Command approved by Józef Piłsudski, the Commander-in-Chief of the Polish Army, pushed the Red Army east past the Neman River line with a surprising counter-attack. This battle saved Poland's independence and forced the Bolsheviks to cancel their plans to spread the communist revolution to the countries of Central and Western Europe.

KEYWORDS: Red Army, Polish–Soviet War in 1920, Battle of Warsaw, commissars, communist propaganda

1. Wprowadzenie

Wydarzenia związane ze zbrojnymi działaniami Korpusu Czechosłowackiego (Przeгляд Wschodnioeuropejski 2010/1, 107-127) zmusiły przywódców bolszewickich do energicznych działań w celu rozbudowy Armii Czerwonej, która w maju 1918 r. liczyła niewiele ponad 300 tys. ludzi (Radzieckie Siły Zbrojne 1918-1968 1970, 48). Od lata 1918 r. bolszewicy rozpoczęli tworzyć masową regularną armię. 29 maja Ogólnorosyjski Centralny Komitet Wykonawczy Rad (WCIK – Wsierossijskij Centralnyj Ispołnitelnyj Komitet) podjął uchwałę o obowiązkowej służbie wojskowej, a następnie zobowiązał Komisariat Ludowy Spraw Wojskowych (KLSW) do opracowania planu mobilizacji początkowo na najbardziej zagrożonych terenach i w głównych ośrodkach przemysłowych.

Powszechna służba wojskowa została zatwierdzona przez V Ogólnorosyjski Zjazd Rad, który odbył się w lipcu 1918 r. Uchwalona przez zjazd Konstytucja Rosyjskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Radzieckiej głosiła, że obrona socjalistycznej ojczyzny jest obowiązkiem wszystkich obywateli. Dodać należy, iż prawo do obrony rewolucji z bronią w ręku przyznawała ona tylko „ludziom pracy”. 10 lipca V Zjazd podjął uchwałę „O budownictwie Armii Czerwonej”, aprobującą środki przedsięwzięte przez Komitet Centralny Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików) (KC RKP(b)) i rząd sowiecki w celu stworzenia armii regularnej. Wskutek przeprowadzonych poborów szeregi Armii Czerwonej na początku września 1918 r. przekroczyły 550 tys. żołnierzy (AAN, Zmikrofilmowane Zbiory Adiutantury Generalnej Naczelnego Wodza Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku, mf. – M 391).

Przywódcy bolszewicy uznali, iż największe zagrożenie dla ich panowania mają walki nad Wołgą i na Uralu¹. W czerwcu powołano do Armii Czerwonej na ziemiach objętych walkami pięć roczników. Mobilizacja natrafiała na nieprzewidywane wprost trudności. Ogromna liczba chłopów nie stawiała się do poboru, rejestrację prowadzono nieudolnie. Od pierwszych chwil swego istnienia Armia Czerwona wkroczyła na drogę prowadzonej bez litości walki z dezertarami. Aż do końca wojny domowej najlepszymi jednostkami „czerwonych” były oddziały złożone z komunistów narodowości łotewskiej lub chińskiej. 29 lipca Komitet Centralny partii podjął uchwałę o wzmocnieniu oddziałów walczących we wschodniej Rosji (M. Wieliczko-Wielicki 1928, 48)².

¹ Lenin w piśmie skierowanym 1 sierpnia 1918 r. do żołnierzy frontu wschodniego podkreślił, że „obecnie cały los rewolucji postawiony został na jednej karcie: szybkie zwycięstwo nad Czechosłowakami na froncie Kazań – Ural – Samara. Wszystko zależy od tego”, cyt. za: (Kuzmin 1958, 102).

² W Piotrogradzie wyjeżdżających na front wschodni zegnał osobiście Lenin. 13 sierpnia ogólnomięjska konferencja związków zawodowych Piotrogradu przyjęła uchwałę o wzmocnieniu masowej agitacji w celu umocnienia Czerwonej Armii i o wysłaniu na front najbardziej aktywnych i wypróbowanych robotników. Zob. szerzej: (Kuźmin 1958, 103).

Uchwałą Rady Komisarzy Ludowych z 13 czerwca 1918 r. na czele wojsk sowieckich, operujących w rejonie Wołgi i Uralu postawiono Rewolucyjną Radę Wojenną (RRW), (Direktivy... 1969, 97-98). Dopiero RRW rozpoczął konsolidację jednostek Armii Czerwonej walczących dotąd bez koordynacji. Formowano jednostki wojskowe o jednakowym etacie, które tworzyły związki taktyczne, a te związki operacyjne. W krótkim czasie sformowano pięć armii. Ich liczebność nie przekraczała 45 tys. żołnierzy (Radzieckie Siły Zbrojne... 1970, 50-51). Wprowadzenie jednolitej struktury organizacyjnej wojsk sowieckich i zasad ścisłej centralizacji w dowodzeniu nimi hamowane było tym, iż kilka komisariatów ludowych miało własne wojska. Dlatego 19 sierpnia 1918 r. Rada Komisarzy Ludowych wydała dekret „O scaleniu wszystkich sił zbrojnych republiki pod zarządem Komisariatu Ludowego Spraw Wojskowych”. Zgodnie z literą tego dekretu wojska wszystkich resortów podporządkowane zostały Komisariatowi Ludowemu Spraw Wojskowych. Rada Komisarzy Ludowych zobowiązała Komisariat Ludowy Spraw Wojskowych do stworzenia jednolitej struktury organizacyjnej Armii Czerwonej podzielonej na armie i dywizje.

Poważnym problemem był dotkliwy brak wojskowych kadr jak i uzbrojenia. W. I. Lenin 10 sierpnia pisał do M. Boncz-Brujewicza:

Uważam za konieczne wszelkimi sposobami umocnić Front Wschodni. Proponuję Najwyższej Radzie Wojennej opracować plan wycofania z Frontu Zachodniego maksymalnej ilości jednostek. Plan ten należy zrealizować jak najszybciej. Powinny pójść wszystkie zdolne do walki jednostki (Direktivy... 1969, 108-109; Lenin 1958, 113).

Jednym z najpoważniejszych problemów, z jakim borykała się od samego początku Armia Czerwona, były trudności z zaopatrzeniem. Niewiele pomogły tu nadzwyczajne działania przywódców bolszewickich, którzy w celu zmobilizowania wszystkich zasobów kraju przedsięwzięli szereg nadzwyczajnych środków, znanych pod nazwą polityki komunizmu wojennego.

Pragnąc zaspokoić rosnące potrzeby rozbudowującej się Armii Czerwonej, rozkazem KLSW z 1 czerwca 1918 r. powołano do życia Centralny Zarząd Zaopatrzenia Armii Czerwonej, który do wprowadzenia dyktatury aprowizacyjnej funkcjonował bardzo źle. Niektóre armie musiały utrzymywać w Moskwie swych przedstawicieli, zadaniem których było wymuszanie uzupełnień i zaopatrzenia na centrali (Wieliczko-Wielicki 1928, 48).

2 września OCKW powołał do życia Rewolucyjną Radę Wojenną Republiki (RRWR) i utworzył stanowisko naczelnego dowódcy wszystkich sił zbrojnych republiki wchodzących w skład armii czynnej. RRWR skupiała w swych rękach administracyjne i operatywne funkcje w zakresie zarządzania siłami zbrojnymi. Istniejąca poprzednio Najwyższa Rada Wojenna została zlikwidowana, a funkcje jej przekazano nowo utworzonemu organowi. RRWR przejęła także kompetencje Kolegium Ludowego Komisariatu Spraw Wojskowych, którego członkowie weszli w jej skład.

11 września RRWR wydała rozkaz o utworzeniu frontów i ich sztabów. Na czele każdego z nich i armii stała Rewolucyjna Rada Wojenna w składzie dowódcy i dwóch komisarzy politycznych. Oprócz tego utworzono zarządy polowe frontów i armii. Powołano wówczas i utworzono: front północny (istniał do 13 lutego 1919 r.); front wschodni (istniał do 15 stycznia 1920 r.); front południowy (istniał do 10 stycznia 1920 r.). Dzięki tym zdecydowanym i radykalnym posunięciom na początku października 1918 r. Armia Czerwona była zorganizowana w 12 armii (34 dywizje piechoty i 1 kawalerii) walczących na trzech frontach. Dla żołnierzy Armii Czerwonej wprowadzono również jednolity znak rozpoznawczy – emaliowaną czerwoną gwiazdę (Radzieckie Siły Zbrojne... 1970, 54; Wieliczko-Wielicki 1928, 49-51; 50 lat... 1968, 43).

Dużą rolę w organizowaniu Armii Czerwonej odegrał Lew Trocki. Wraz z objęciem przez niego od marca 1918 r. Komisarjatu Spraw Wojskowych, działania bolszewików uzyskały olbrzymi rozmach. Trocki w przemówieniu na V Ogólnorosyjskim Zjeździe Rad Delegatów Robotniczych, Żołnierskich i Chłopskich stwierdził:

Armia winna odpowiadać duchowi danej epoki historycznej. Między duchem czasu i charakterem armii nie może być sprzeczności. Żyjemy w warunkach dyktatury klasy robotniczej i biednej klasy włościańskiej. Armia, która ma być bojową, która musi być zdolna do obrony, nie może mieć swego składu, ideologii, nieodpowiednich i niepokrewnych tej klasie. Uzbroić burżuazję to znaczy wnieść nieprzerwaną waśń do szeregów armii i w ten sposób paraliżować jej siłę w walce przeciw wrogom zewnętrzny (AAN, Instytucje wojskowe 1918-1939, t. I/44, k. 275).

Należy podkreślić, że zasada ta nie była ściśle przestrzegana, czego dowodem była obecność w szeregach Armii Czerwonej dużej liczby oficerów byłej carskiej armii³. Stopień uzależnienia bolszewików od wojsenspeców (jak nazywano oficerów zawodowych) uświadamia fakt, że 82 ze 100 dowódców armii było dawnymi oficerami carskimi, podobnie jak 83% szefów sztabów i 90% dowódców dywizji (Reese 2010, 37). Symbolem pracy Trockiego stał się specjalny pociąg pancerny o dwunastu wagonach, którym przemierzał ogromne obszary kraju. Jego specjalnie dobrana załoga liczyła 250 osób, w tym łotewskich strzelców, pododdział karabinów maszynowych, agitatorów, obsługę pociągu, drużynę techniczną naprawiającą tory, również radiotelegrafistów zajmujących oddzielny przedział z zadaniem utrzymywania kontaktu z Moskwą. Trocki był świadom znaczenia propagandy, stąd też z czasem wyposażył swój pociąg w prasę drukarską, wytwarzając gazety polowe dla czerwonoarmistów. Pociągiem tym od sierpnia 1918 r. Trocki odbył 36 wielkich podróży, pokonując 120 tys. km. Przybywał na najbardziej zagrożone miejsca, doprowadzając do zmiany nieudolnych dowódców, wprowadzając terror

³ Podczas wojny domowej przez szeregi Armii Czerwonej przewinęło się 75 tys. byłych oficerów carskich, w tym 775 generałów i 1726 innych oficerów dawnego sztabu generalnego (Pipes, 1994, 58).

wpływał bezpośrednio – najczęściej z pozytywnym dla bolszewików skutkiem – na przebieg walk (Wieliczko-Wielicki 1928, 57-58; Kinvig 2008, 373-374; Wołkogonow 1996, 180-190).

Istotnym elementem wojny domowej w Rosji, o którym nie sposób nie wspomnieć, wykorzystywanym z dużym powodzeniem przez bolszewików i jednocześnie niedocenianym przez „białych”, była agitacja i propaganda. Pomagała ona w rozwijaniu ruchu partyzanckiego na tyłach „białych” armii, skutecznie paralizując zaplecze ich wojsk walczących z regularnymi formacjami Armii Czerwonej (Direktivy... 1971, 349).

2. Organizacja i stan osobowy Armii Czerwonej w 1920 r.

W 1920 r. Sztab Generalny Wojska Polskiego na podstawie danych wywiadu polskiego wydał do użytku służbowego informator o organizacji Czerwonej Armii (Organizacja... 1920, 109-110). Według tego opracowania w pierwszym okresie wojny domowej bolszewicy utworzyli cztery fronty: północny, zachodni, południowy i wschodni. W miarę jednak jak wojna domowa przybierała coraz większe rozmiary, a „białe” rosyjskie armie powiększały się, fronty południowy i wschodni podzielone zostały na części. W ten sposób powstały fronty: południowo-zachodni i południowo-wschodni oraz turkiestański.

Po rozbiciu białych armii Kołczaka i Denikina fronty bolszewickie uległy reorganizacji. Front wschodni uległ redukcji, do likwidacji przeznaczono front turkiestański, zaś front południowy przeformowano na front kaukaski, krymski i południowo-zachodni (ibidem). Wspomniany informator zakładał, że dopóki trwały działania wojenne na innych odcinkach, władze wojskowe bolszewików nie chcą dopuścić do demobilizacji armii likwidowanych frontów, przegrupują je na tyły do odwodów lub pozostawiają je na miejscu dotychczasowych operacji wojennych, wykorzystując je jak siłę roboczą przekształcając w tzw. armie pracy.

W styczniu 1920 roku– 6 armii bolszewickich rozlokowano na frontach w następujący sposób:

- front północny: VI Armia;
- front zachodni: VII, XV, XVI Armia (VII Armia przeformowana na armię pracy, w maju ponownie została przeformowana na armię bojową);
- front południowo-zachodni: XII i XIV;
- front południowy (krymski): XIII;
- front kaukaski: VIII, IX, X, XI;
- front turkiestański: IV (przeformowana na armię pracy);
- front wschodni: I, II, V i VII (III Armia przeformowana na armię pracy).

W 1920 r. przestał obowiązywać w Armii Czerwonej podział na dywizje piechoty i strzeleckie. Wszystkie dywizje piesze przemianowano na dywizję strzelców. Armia bolszewicka składała się z dywizji, które powstały w czasie formowania Armii Czerwonej na frontach (z wcześniej istniejących oddziałów i grup bojowych) oraz formowanych na zapleczu, gdzie każda gubernia zobowiązana była formować od jednej do kilku dywizji.

Dywizje formowane na froncie nazwano początkowo dywizjami strzelców, te zaś które utworzono w okręgach wojskowych (guberniach) były dywizjami piechoty. Dywizje piechoty i dywizje strzelców miały odrębną numerację własną. Występowały przeto równorzędnie np. 1 dywizja strzelców oraz 1 dywizja piechoty. Dywizji piechoty było ogółem jedenaście. Jednak w miarę formowania kolejnych jednostek bojowych, dywizje piechoty przemianowano na dywizję strzelców, nadając im kolejną numerację ogólną.

Oprócz dywizji strzelców i piechoty bolszewicy formowali także tzw. dywizje narodowościowe. Takimi były dywizja zachodnia, czyli polska (Davies 1997, 36), dywizje łotewskie i estońskie oraz dywizje ukraińskie. W okresie wojny domowej rząd bolszewicki uznał formowanie dywizji narodowościowych za sprzeczne z interesem władz i wówczas postanowiono je wcielić do ogólnego składu armii bolszewickiej, pozostawiając jedynie dawną nazwę (np. dywizja łotewska). Wewnątrz kraju na zapleczu pozostały „zaufane” oddziały złożone z Łotyszów i Chińczyków, lecz były one przeznaczone do zadań specjalnych. Pod koniec 1918 r. oraz w roku 1919 r. zaczęto formować tzw. sowiecką armię ukraińską. Jednak jeszcze w 1919 r. została ona wcielona do Armii Czerwonej.

Bolszewicy formowanie większej liczby jednostek kawalerii rozpoczęli w ostatnich miesiącach 1919 r. na froncie przeciw armii Denikina. Do tego czasu istniała tylko jedna dywizja kawalerii stanowiąca odwód naczelnego dowództwa Armii Czerwonej.

Według cytowanego opracowania Sztabu Generalnego WP do grudnia 1919 r. Armia Czerwona zaangażowała na wszystkich frontach pułki aż 70 dywizji strzelców. Stwierdzenie to oparto na numeracji pułków zaangażowanych w walki. Stąd wnioskowano „...iż czynna armia bolszewicka posiadał 70 dywizji strzelców. Ilość dywizji jazdy nie jest dokładnie znana. Najwyższy numer wśród znanych dywizji jazdy jest 17., przyjmując zatem, iż czerwona armia bolszewicka składa się z 70 dywizji strzelców i 17 dywizji jazdy (nie licząc formacji wewnątrz kraju) otrzymamy skład etatowy wg poniższego zestawienia” (Organizacja Armii Bolszewickiej 1920, s. 112).

Należy podkreślić że stan etatowy znacznie różni się od stanu bojowego rzeczywistego. I tu autorzy opracowania podawali przypuszczalny stan żywionych po uwzględnieniu najważniejszych przyczyn ubytków kadrowych w szeregach jednostek Armii Czerwonej. Wg ich ocen najbliższe prawdy były następujące dane: w szeregach Armii Czerwonej obsadzone było 30% etatu „bagnetów”, 20% etatu

Tabela 1. Liczebność bojowa Armii Czerwonej według etatu

Dywizje	Pułków		Baterii artylerii: lekkich, haubic, ciężkich	Bagnetów	Szabel	K.M.	Dział: lekkich, haubic, ciężkich
	piech.	kawal.	ogółem				ogółem
	w tym baon	w tym szwadr.					
Dywizje strzelców od nr. 1 do 70	630 1 890	0 560	$\frac{630+210+210}{1\ 050}$	108 2970	78 400	32 900	$\frac{2\ 520+420+420}{3\ 360}$
Dywizje kawalerii od nr. 1 do 17	x	102 612	68 lekkich	x	57 120	612	272 lekkich
	baon	szwadr.	baterii	bagnetów	szabel	K.M.	dział ogółem
Ogółem w 70 dywizjach strzelców i 17 dywizjach kawalerii	1 890	968	1 118	1082970	135 520	3 3512	3 632

Dane w tabeli zostały przedstawione na podstawie etatów i nie odpowiadają rzeczywistemu stanowi. Źródło: opracowano na podstawie: Organizacja... 1920, 113

„szabel”, 25% etatu karabinów maszynowych i 60% etatu oddziałów artylerii. Przyjmując te wskaźniki, autorzy opracowania uważali że w 1920 r. w szeregach Armii Czerwonej znajdowało się ok. 325 tys. bagnetów, 27 tys. szabel, 8,4 tys. w pododdziałach karabinów maszynowych i do dyspozycji Armii Czerwonej było 2,2 tys. dział (Organizacja... 1920, 114).

Problemem stanów ilościowych poszczególnych armii bolszewickich zajmowało się wielu autorów, nie wchodząc w szczegóły ich ustaleń należy zgodzić się z przyjętymi przez nich danymi. Przyjmijmy zatem za autorami pracy zbiorowej (Tarczyński 1996, 811), że „ogólna liczebność wojsk obu stron uczestniczących w Bitwie Warszawskiej była równa, ale w liczbie żołnierzy «walczących» Polacy mieli przewagę. Było to wynikiem skierowania na front znacznych uzupełnień, włączonych w większości do istniejących już pododdziałów. Ułatwiło to ich adaptację do wymogów pola walki. Strona rosyjska natomiast, licząc na pewne zwycięstwo, nie przywiązywała do tego problemu większego znaczenia. W rezultacie w początkach sierpnia 1920 r. tyły armii i frontów RKKA (Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona) były ogromne, a liczba „bagnetów” w pułkach niewielka” (ibidem, 811-820)⁴. Przyjrzyjmy się zatem, jak oceniało ówczesne polskie dowództwo i wywiad stany osobowe Armii Czerwonej zmierzającej w kierunku linii Wisły na dzień 2 lipca 1920 r.

⁴ Według N. Daviesa (1997, 142-143) liczebność Armii Czerwonej 1 sierpnia 1920 r. przekroczyła granicę 5 mln. Jednak „Tylko jeden na dziesięciu może być uznany za żołnierza walczącego (*bojec*). Mimo to w ciągu 1920 roku na front polski wysłano niemal 800 tysięcy ludzi, przy czym 402 tysiące skierowano na Front Zachodni, a 355 tysięcy uzupełniło armie Frontu Południowo-Zachodniego w Galicji”.

Tabela 2. Wykaz dywizji znajdujących się na froncie polskim oraz dywizji znajdujących się w drodze na front polski, dane na dzień 2 lipca 1920 r.

Na froncie polskim: 114 700 bagnatów	16 700 szabel
W drodze na front polski: 27 000 bagnatów	8 500 szabel
Na zapleczu i w armiach pracy 99 000 bg.	9 000 szabel
Ogółem: 240 700 bagnatów	34 200 szabel
Razem: 274 900 bagnatów i szabel	
Na innych frontach 85 000 bagnatów i szabel wobec czego liczebność sił sowieckich wynosi: 274 900 bg. i sz. + 85 000 bg i sz. = 359 900 bagnatów i szabel	

Źródło: opracowano na podstawie: AAN, Zmikrofilmowane Zbiory Adiutantury Generalnej Naczelnego Wodza Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku, mf.–M 488

Na podstawie danych wywiadu polskiego przyjrzymy się trzem armiom RKKA nacierającym na przedmoście warszawskie (stan na 2 lipca 1920). W zestawieniu tym oceniono także poziom bojowy poszczególnych związków taktycznych.

Tabela 3. XV Armia

Lp.	Numer i nazwa dywizji	Liczebność	Wartość bojowa
			piechota na froncie
1.	142/48. Dywizja Piech.	1 800 bagnatów	średnia
2.	164/55. DP	1 000 bg.	dobra
3.	18 DP	3 000 bg.	średnia, dobrze wyekwipowana
4.	54. DP	2 000 bg.	średnia, dobrze wyekwipowana
5.	53. DP	3 000 bg.	dobra, w ostatnich walkach duże straty, wypróbowana
6.	12. DP	3 000 bg.	słaba, brak dyscypliny, uzupełniana dezertierami
7.	4. DP	3 600 bg.	wypróbowana w walkach, dużo Łotyszów
8.	11. DP	2 500 bg.	dobra
Razem: 19 900 bg.			
W rezerwie			
9.	19. DP	4 500 bg.	nieznana
10.	16. DP	4 500 bg.	nieznana
Razem: 9 000 bg.			
Na froncie		19 900 bg.	
W rezerwie		9 000 bg.	
Razem:		28 900 bg.	
kawaleria			
Na froncie		X	

cd. tabeli 3

w rezerwie		
15 DK	1 000 szabel	mierna
Razem: 1 000 szabel		
Ogółem : 28 900 bg. 1 000 szabel		
Razem: 29 900 szabel i bagnatów		

Źródło: AAN, Zmikrofilmowane Zbiory Adiutantury Generalnej Naczelnego Wodza Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku, mf.-M 488

Tabela 4. III Armia

Lp.	Numer i nazwa dywizji	Liczebność	Wartość bojowa
piechota na froncie			
1.	6. Dywizja Piech.	3 900 bagnatów	bardzo dobra, wypróbowana
2.	142/21. DP	900 bg.	średnia, duży procent żołnierzy b. armii Denikina
3.	143/21. DP	900 bg.	średnia, duży procent żołnierzy b. armii Denikina
4.	5. DP	2 000 bg.	niepewna pod względem politycznym
5.	29. DP i 1 pułk robotników pułiłowskich (komunistów)	3 000 bg.	b. dobra, wypróbowana na froncie syberyjskim
Razem: 10 700 bagnatów			
w rezerwie			
6.	26. DP	4 500 bg.	nieznana
7.	56. DP	3 500 bg.	słaba
razem: 8 000 bg.			
	Na froncie	10 700 bg.	
	W rezerwie	8 000 bg.	
	Razem:	18 700 bg.	
kawaleria			
	Na froncie	X	
w rezerwie			
	144/10. DK	500 szabel	słaba, brak dyscypliny, nastrój antybolszewicki, dużo Kozaków.
	145/10 DK	500 sz.	jw.
Razem: 1 000 szabel			
Ogółem : 18 700 bg.; 1000 szabel. Razem: 19 700 szabel i bagnatów			

Źródło: AAN, Zmikrofilmowane Zbiory Adiutantury Generalnej Naczelnego Wodza Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku, mf. – M 488

Tabela 5. XVI Armia

Lp.	Numer i nazwa dywizji	Liczebność	Wartość bojowa
piechota na froncie			
1.	17. Dywizja Piech.	4 000 bagnatów	dobra
2.	35. DP	4 500 bg.	dobra
3.	154/52. DP	2 100 bg.	dobra
4.	8. DP	2 000 bg.	mierna
5.	39. DP	4 500 bg.	mierna
6.	10. DP	6 000 bg.	wypróbowana w walkach, duże straty, ostatnio uzupełniona gorszym elementem.
7.	57. DP	4 000 bg.	mierna, uzupełniona elementem z armii gen. Denikina
Razem: 27 400 bagnatów			
w rezerwie			
	43. DP	3 000 bg.	mierna, uzupełniona elementem z armii gen. Denikina
	Na froncie	27 400 bg.	
	W rezerwie	3 000 bg.	
	Razem:	30 400 bg.	
kawaleria			
na froncie			
	Kozacka Brygada Kaw.	600 szabel	
w rezerwie			
	X	X	
Razem: 600 szabel			
Ogółem: 30 400 bg.; 600 szabel. Razem: 31 000 szabel i bagnatów			

Źródło: AAN, Zmikrofilmowane Zbiory Adiutantury Generalnej Naczelnego Wodza Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku, mf. – M 488

Prezentowanie danych liczbowych odnoszących się do wszystkich związków operacyjnych Armii Czerwonej ze względu na ograniczone ramy artykułu zmusza jego autora do sięgnięcia po opracowane już zestawienie w cytowanej wyżej pracy (Tarczyński (red.) 1996, 119). 15 sierpnia 1920 r. Oddział II Sztabu Generalnego WP przygotował ogólne zestawienie sił rosyjskich na podstawie materiałów operacyjnych wywiadu liczonych w bagnatach i szablach. W jednostkach frontu zachodniego szacowano ogółem na dzień 12 sierpnia 1920 r. 98 400 bagnatów i 6200 szabel oraz 127 dział ciężkich i 600 lekkich. W składzie frontu południowo-zachodniego liczono 43 700 bagnatów, 16 000 szabel oraz 54 działa i 334 działa lekkie (ibidem).

24 sierpnia 1920 r. Oddział II przygotował kolejne zestawienie. Zgodnie z nim front zachodni liczył już tylko 39 800 bagnatów i 2700 szabel. Co oznaczało, iż wg danych polskiego wywiadu w ciągu 12 dni walk w Bitwie Warszawskiej jednostki bojowe frontu utraciły około 60 000 bagnatów i 3 500 szabel. Front południowo-zachodni na ten sam dzień wg polskiego wywiadu liczył 45 100 bagnatów i szabel, co oznaczało że przez 12 dni walk utracił 14 600 żołnierzy (ibidem). Trudno nie zgodzić się z konstatacją:

Stany liczbowe to podstawowy problem oceny sił przeciwnika. Zgromadzona dokumentacja pokazuje, że oceny polskiego wywiadu wojskowego były na ogół precyzyjne, rosyjskiego zaś niedokładne, często zafałszowane. Zależnie od sytuacji raz pomniejszane, raz wyolbrzymiane (Tarczyński 1996, 820).

3. System kontroli politycznej nad Armią Czerwoną

W okresie wojny polsko-bolszewickiej ogromny wpływ na morale czerwonoarmistów odegrali komisarze polityczni oraz zmasowana propaganda komunistyczna (Organizacja Sił Zbrojnych Rosyjskiej Republiki Sowieckiej 1919, 3-5). Brak zawodowej grupy dowódców w szeregach komunistycznych zmusił władze bolszewickie do sięgnięcia po zasoby kadrowe dawnej armii carskiej. Dlatego też powierzając im stanowiska pod względem wojskowym, uznano za konieczne dodać im w charakterze doradców do spraw politycznych oraz dla kontroli ich prawomyślności wobec bolszewickich władz specjalnych komisarzy. Komisarze poza czuwaniem nad polityczną prawomyślnością dowódców mieli również obowiązek czysto służbowej kontroli i opieki nad zasobami materiałowymi i finansami jednostki, do której zostali przydzieleni. W celu ujednoczenia i skoordynowania działalności komisarzy wojskowych i ustanowienia nad nimi kontroli utworzone zostało w kwietniu 1918 r. przy Komisariacie Ludowym Spraw Wojskowych Ogólnorosyjskie Biuro Komisarzy Wojskowych⁵. Przejęło kierownictwo nad pracą polityczną od Oddziału Organizacyjno-Agitacyjnego przy Ogólnorosyjskim Kolegium do spraw Formowania Armii Czerwonej. W 1919 zostało przemianowane na Zarząd Polityczny Rewolucyjnej Rady Wojennej Republiki.

Najwyższą władzą wojskowo-polityczną był Departament III Polityczny Rewolucyjnej Rady Wojennej. Podlegały mu oddziały polityczne frontu (politodiel), którym podlegały oddziały polityczne armii, dalej dywizji, brygad i pułków. W poszczególnych oddziałach poczynając od kompanii tworzone były organizacje

⁵ Ogólnorosyjskie Biuro Komisarzy Wojskowych przejęło kierownictwo nad pracą polityczną od Oddziału Organizacyjno-Agitacyjnego przy Ogólnorosyjskim Kolegium do spraw Formowania Armii Czerwonej.

polityczne, złożone ze zdecydowanych komunistów noszące nazwę „komunistyczyskija jacjejki”. Wszyscy członkowie partii, służący w danym oddziale stanowili partyjną „jacjejkę” oddziału. Zebranie „jacjejki” zwoływane było przez komisarza, na zebraniu tym obejmowano kontrolą i ewidencją nowo przyjętych do partii komunistów. Zadania „jacjejek” określała specjalna instrukcja naczelnych władz bolszewickich, narzucała ona bezwzględne wprowadzanie w szeregi armii postanowień i decyzji partyjnych. Oprócz właściwych partyjnych „jacjejek” tworzono obok nich kółka „sympatyków”, do których przyjmowano sympatyków podatnych na komunistyczną agitację. A zatem na każdym szczeblu organizacyjnym Armii Czerwonej partia bolszewicka ulokowała swoje partyjne komórki (Leinwand 2008, 53).

Ocena skuteczności oddziaływania komunistycznych komórek na organizm armii była z perspektywy 1920 r. trudna do przeprowadzenia. Trudne było także ujęcie danych liczbowych całokształtu działalności partyjnej w strukturach organizacyjnych konkretnej armii. Jednak autorzy wspomnianego opracowania (Organizacja...) przedstawili taką charakterystykę za rok 1919 r. na przykładzie XVI Armii Czerwonej która przebywała na froncie polskim:

W armii tej w lipcu 1919 r. liczba „jacjejek” wynosiła 120 o ogólnej ilości 1754 członków. W styczniu 1920 roku liczba „jacjejek” wzrosła do 250 o ogólnej liczbie członków 5617. W ciągu tych 6 miesięcy na terenie armii odbyło się 545 mitingów, wygłoszono odczytów politycznych 184, zebrań dyskusyjnych o tematach politycznych odbyło się 639, koncertów mitingów 172. Prócz tego prowadzono szereg szkół politycznych, mających na celu przygotowanie agitatorów i kierowników politycznych dla oddziałów (politruki)” (ibidem, 184).

4. Propaganda

Jednym z najważniejszych rodzajów broni stosowanych przez bolszewików była propaganda. To nie przywódcy III Rzeszy byli twórcami nowożytnej propagandy, jak powszechnie przyjęło się uważać, a bolszewicy, którzy bardzo szybko zorientowali się, że oddziaływanie na ludzi, nawet analfabetów, przy pomocy nowych środków przekazu, jak chociażby kina i plakatu, przynosi oczekiwane rezultaty.

W celu prowadzenia planowej akcji propagandowej w pożądanym dla bolszewików kierunku powołano we wrześniu 1918 r. agencję telegraficzną ROSTA (Russkoje Tielegrafnoje Agienstwo)⁶ (Leinwand 2008, 20). 13 maja 1919 r. Rada Robotniczo-Chłopskiej Obrony wydała uchwałę „O organizacji punktów agitacyjno-oświatowych na stacjach węzłowych i w miejscach stacjonowania wojsk”.

⁶ ROSTA zatrudniała na przykład plastyków do projektowania plakatów. W 1922 r. zmieniła nazwę na Agencję Telegraficzną Związku Sowieckiego, czyli TASS (Pipes 2005, 248-256).

Komisarz ludowy poczt i telegrafów, pragnąc rozpowszechnić na prowincji materiały opracowywane przez agencję, polecił najważniejsze ich fragmenty powiesić na dużych planszach i wywieszać w oknach sklepów i urzędów, niezależnie od wydawanych gazet. Transport gazet i literatury, przeznaczonych dla jednostek Armii Czerwonej został uznany za tak samo ważny jak transport z zaopatrzeniem w żywność i amunicję. W celu szerzenia ideologii komunistycznej oraz pozyskania dla bolszewizmu poparcia jak największych grup społecznych, szczególnie tych zacofanych, a także w celu podniesienia morale żołnierzy Armii Czerwonej sformowano specjalne szturmowe i agitacyjne oddziały. Były one kierowane do rejonów, gdzie ludność okazywała władzy bolszewickiej szczególną niechęć, lub na odcinki frontu, z których planowano przeprowadzenie operacji zaczepnych.

Zdaniem głównych przywódców Armii Czerwonej jednym z najważniejszych rodzajów broni, której zawdzięczała ona swoje sukcesy, była właśnie propaganda skierowana z jednej strony na zdeorganizowanie, destrukcję, chaos, demoralizację przeciwnika, z drugiej zaś do umocnienia, okrzepnięcia i wpojenia wiary w zwycięstwo we własne szeregi. Propaganda stanowiła jedną z najsilniej i najstaranniej zorganizowanych stron życia Rosji bolszewickiej, początkowo skierowana była na oddziaływanie na Armię Czerwoną, ale bardzo szybko zbawienne dla bolszewików skutki ujawniła w wojnie domowej stosowana przeciw armiom „białym”. Dlatego najwyższe władze bolszewickie poświęciły propagandzie specjalną uwagę.

Centralnym organem propagandy politycznej i wojskowej był Wydział Agitacji przy Wszecchrosyjskim Centralnym Komitecie Wykonawczym. W jego skład wchodziły następujące sekcje: 1) wydawnicza: pisma, broszury, plakaty, proklamacje; 2) agencja ekspedycyjna, której zadaniem było dostarczanie wydawnictw poszczególnym organom; 3) kursy agitacyjne; 4) agitatorzy; 5) forma wiecowa (organizowanie wieców, mityngów itp.); 6) forma kinematograficzna; 7) forma agitacyjnych pociągów.

5. Środki propagandy pozafrontowej

Wykorzystywano tu samoloty, których celem było zrzucanie odezw i broszur, tworzone także specjalne patrole, których celem było pozostawianie materiałów ulotnych na przedpolach pozycji nieprzyjacielskich. Wykorzystywano ponadto specjalnych agentów, których zadaniem stał się kolportaż materiałów agitacyjnych na zapleczu nieprzyjaciela. Głównym celem agitacji były miejscowości opuszczone przez Armię Czerwoną. Pozostawiano tam duże ilości materiałów propagandowych przeznaczonych dla wojsk nieprzyjacielskich (Organizacja Armii bolszewickiej 1920, 187).

6. Działalność kulturalno-oświatowa

Działalność kulturalno-oświatowa w Armii Czerwonej była ściśle powiązana z tzw. pracą partyjno-polityczną. Całą akcję oświatową skierowano na pogłębienie indoktrynacji politycznej. Zazwyczaj te same komórki i instytucje, których celem była polityczna praca, miały do wykonania również zadania kulturalno-oświatowe. Centrami organizacyjnymi tej działalności były agitacyjno-oświatowe oddziały okręgowych i gubernialnych komisariatów oraz podległe im sekcje w oddziałach politycznych armii i frontów. 10 października 1919 r. odbył się zjazd przedstawicieli tych organów, a jego efektem było wydanie „Zadania i instrukcje pracy agitacyjno-oświatowej w Armii Czerwonej” (ibidem, 188). W myśl tych instrukcji na szczeblu armii i frontów miały odbywać się cykliczne narady oświatowe, których celem było wypracowanie metod i wytycznych działalności oświatowej. Głównymi kierunkami oddziaływania stała się walka z analfabetyzmem poprzez sieć szkółek, praca klubowa oraz małe formy teatralne. Szkoły zakładane na szczeblu armii miały trzy poziomy: szkoły początkowego czytania i pisania, zakładane w batalionach i pułkach, szkoły dywizyjne i brygadowe dla bardziej zaawansowanych oraz szkoły dla instruktorów oświatowych.

Natomiast zakładano, że kluby żołnierskie powinny powstać w każdym pułku. Klub w myśl założeń powinien dysponować czytelnią i biblioteką, kawiarnią, a także powinien w miarę możliwości dysponować salą kinową z aparaturą do wyświetlania filmów. W klubie powinny odbywać się odczyty, pogadanki, czyli miało to być centrum pracy oświatowej. Praca klubowa obejmowała także jednostki tyłowe, w których sytuacja była bardziej stabilna i przewidywalna. Według sprawozdań XVI Armii w styczniu 1920 r. posiadała ona 93 kluby, w tym w dywizjach frotowych tylko 45 (ibidem).

Klubami zarządzali specjalnie wyszkoleni instruktorzy kulturalno-oświatowi. Jeżeli chodzi o działalność teatralną, to prowadzono ją w dwóch kierunkach. Pierwszym były teatry objazdowe, złożone z zawodowych artystów, objeżdżające fronty i armie, drugim – teatry amatorskie których aktorami byli żołnierze. Teatry miały odgórnie narzucony repertuar o „rewolucyjno-proletariackim” nachyleniu (Leinwand 2008).

6. Zakończenie

Straty poniesione przez obie strony do dzisiaj budzą kontrowersje. Według najnowszych badań przyjmuje się, że w całej wojnie polskie wojska straciły ponad 200 tys. żołnierzy. W tym blisko 100 tys. zmarłych, poległych i zaginionych oraz podobną liczbę rannych (Nowak 2020, 139). Straty sowieckie dla 1920 r. na froncie

zachodnim i południowo-zachodnim wyniosły ok. 18 tys. poległych, 17,5 tys. zmarło w wyniku chorób i aż 95 tys. zaginęło lub zostało wziętych do niewoli. W sumie jest to liczba ok. 130 tys. ofiar, do których należy dodać ponad 100 tys. rannych i chorych (Prolog... 2020, 13).

Wojna polsko-bolszewicka oprócz wymiaru politycznego, militarnego i światopoglądowego miała także wymiar propagandowy. Partyjne organy propagandowe Rosyjskiej Partii Komunistycznej (bolszewików) rozpowszechniały hasła walki z burżuazyjną i „pańską” Polską, ciemniźcycelem polskich robotników i chłopów oraz bratnich narodów słowiańskich, Ukraińców i Białorusinów. Rozwiązaniem problemu polskiego miało być powstanie Polskiej Socjalistycznej Republiki Rad, na czele której mieli znaleźć się naznaczeni przez Lenina członkowie powstałego w 1920 r. Tymczasowego Polskiego Komitetu Rewolucyjnego, m.in. Feliks Dzierżyński, Julian Marchlewski, Feliks Kon. Przegrana Bitwa Warszawska i kolejne militarne porażki Armii Czerwonej pod Komarowem i nad Niemnem skutecznie zatrzymały na okres kilkunastu lat rewolucyjne zapędy radzieckich komunistów.

Bibliografia

Archiwa

- Archiwum Akt Nowych (AAN), Zmikrofilmowane Zbiory Adiutantury Generalnej Naczelnego Wodza Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku, mf. – M 391, Raport dr. B. Nakoniecznikowa o sytuacji wojskowej w Rosji sowieckiej, Warszawa, 28 listopada 1918 r.
- AAN, Instytucje wojskowe 1918-1939, t. I/44, k. 275, Komunikat sztabu Wojsk Polskich we wschodniej Rosji. Sowiecka Rosja. Organizacja Armii Czerwonej, Nowonikołajewsk, 15 października 1919 r.
- AAN Zmikrofilmowane Zbiory Adiutantury Generalnej Naczelnego Wodza Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku, mf. – M 488 Grupa II Rosja, państwa bałtyckie, Ukraina, Białoruś, T-26 lipiec-sierpień 1920.

Źródła drukowane

- Direktivy... [Директивы...] (1969), Директивы главного командования Красной Армии. 1917-1920. Москва.
- Direktivy... [Директивы...] (1971), Директивы командования Красной Армии. 1917-1922. Т. 1. Москва.
- Postanowienie... (1969), Постановление Совнаркома об учреждении Революционного военного совета для руководства операциями против мятежа чехословацкого корпуса, 13 июня 1918 г. В: Директивы главного командования Красной Армии. Москва, 97-98.
- Priedpisanie... (1969), Предписание В. И. Ленина в Высший военный совет, 10 августа 1918 г. В: Директивы главного командования Красной Армии. Москва, 108-109.
- Organizacja... (1919), Organizacja Sił Zbrojnych Rosyjskiej Republiki Sowieckiej. (1919), Dowództwo Naczelne W.P. W. Nr 1414/VI Szt. Gen. Warszawa.
- Organizacja... (1920), Organizacja Armii Bolszewickiej (stan z r. 1920 wg źródeł oficjalnych władz sowieckich). Warszawa.

Opracowania

- D'ABERNON, E. V. (1990), Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata pod Warszawą 1920 roku. Warszawa.
- DAVIES, N. (1997), Orzeł biały czerwona gwiazda. Wojna polsko-bolszewicka. Kraków.
- KINVIG, C. (2008), Krucjata Churchila. Brytyjska inwazja na Rosję 1918-1920. Warszawa.
- KUZMIN, G. W. (1958), Graždanskaja wojna i wojennaja interwencja w SSSR. Wojenno-politiceskij oczerk. Moskwa.
- LEINWAND, A. J. (2008), Czerwonym młotem w orła białego. Propaganda sowiecka w wojnie z Polską 1919-1920. Warszawa.
- LENIN, W. (1958), Korespondencja wojenna. Warszawa.
- NOWAK, A. (2020), Klęska imperium zła. Rok 1920. Kraków.
- PIPES, R. (1994), Rosja bolszewików. Warszawa.
- PLIKUS, M. (red.) (1968), 50 lat Armii Radzieckiej. Mała kronika. Warszawa.
- Prolog... (2020), Prolog. Wojna o wszystko. W: Pomocnik Historyczny Polityki. Polacy i Rosjanie. Prawdy i mity. Wojny i pokoje. Dzieje sąsiedztwa. 6, 13.
- RADZIWIŁŁOWICZ, D. (2010), Rola Korpusu Czechosłowackiego w wojnie domowej w Rosji. W: Przegląd Wschodnioeuropejski. I, 107-127.
- REESE, R. R. (2010), Korpus oficerski Armii Czerwonej. Czerwoni dowódcy. Warszawa.
- SMOLIŃSKI, A. (2015), O „czerwoną” Rosję, „czerwoną” Europę i „czerwony” świat. Studia o potencjale militarnym Sowietów w latach 1918-1941. Toruń.
- TARCZYŃSKI, M. (red.) (1996), Bitwa Warszawska 13-28 VIII 1920. Dokumenty operacyjne część II (17-28 VIII). Warszawa.
- TESLAR, T. (1938), Propaganda bolszewicka podczas wojny polsko-rosyjskiej 1920 roku. Warszawa.
- WIELICZKO-WIELICKI, M. (1928), Wojna domowa w Rosji 1917-1921. Toruń.
- WÓLKOGONOW, D. (1996), Trocki. Warszawa.
- ZACHAROWA, M. W. (red.) (1970), Radzieckie Siły Zbrojne 1918-1968. Warszawa.